

Др Чедомир Антић*

Christopher Clark, *The Sleepwalkers: How Europe Went to War 1914*, Allen Lane, Penguin Books, London 2012, 736.

Кристофер Монро Кларк је аустралијски историчар рођен у Сиднеју 1960. године. Школовао се на Универзитету у Сиднеју и на Слободном универзитету у Берлину. Последњих година Кларк предаје „Историју модерне Европе“ на Сент Кетринс колеџу Универзитета у Кембриџу. Кларков истраживачки рад углавном је био посвећен историји Немачке и Пруске, те појединим питањима историје верских организација и културе у Европи 19. века. Докторску тезу коју је одбранио 1991. године, Кларк је објавио четири године касније под насловом *Политика проверавања: Мисионарски протестантизам и пруски Јевреји, 1728–1947 (The Politics of Conversion: Missionary Protestantism and the Jews in Prussia, 1728–1947*, Clarendon Press, Oxford University Press 1995). Овим темама остао је привржен и каснијих година па је тако заједно са Волфрамом Кајзером (Wolfram Kaiser) написао монографију: *Ратови култура: световно-католички сукоб у Европи 19. века (Culture Wars: Secular–Catholic conflict in Nineteenth-Century Europe*, Cambridge University Press, 2003). Кларк је 2000. године објавио биографију последњег немачког цара Вилхелма Другог (*Kaiser Wilhelm II*, Longman, London 2000). Своје занимање за Пруску и немачке земље Кларк је заокружио синтезом „Гвоздено краљевство“: *успон и пад Пруске, 1600–1947 (Iron Kingdom: The Rise and Downfall of Prussia, 1600–1947*, Allen Lane, Penguin, London 2006). Ова књига је имала издања у Сједињеним Државама и Немачкој.

Књига *Месечари: како је Европа кренула у рат 1914*, објављена 2012. године представља најпознатију књигу овог признатог и несумњиво добро етаблираног историчара. Књига је посвећена узроцима избијања Првог светског рата. Амбициозно замишљена, она треба да сабере научна достигнућа изнесена у замашном опусу досадашње литературе и објављених извора о овом питању. Реч је

* Аутор је виши научни сарадник Балканолошког института Српске академије наука и уметности.

о око 25.000 књига, колико се процењује да је до сада објављено о Првом светском рату. Сâм наслов указује на невољни, условљени след одлука, догађаја и процеса који се завршио у катастрофи. Дакле, аутор се, можда и несвесно и без сопствене жеље, определио да насловом представи свој најважнији закључак: до светског рата дошло је стицајем непредвиђеног следа околности, без плана, посебно без неке политичке или економске предестинираности. Планери и вољни фактор били би немоћни да Европу и Свет уведу у рат, да није било стицаја околности, сужења свести, неодговорности вођства Великих сила и коначно – традиционално неконтролисаног фактора – мале и у другим случајевима небитне Краљевине Србије.

Књига *Месечари...* структурирана је на класичан начин. Садржај минуциозних истраживања изложен је хронолошки. Реч је о књизи подељеној на три дела, дванаест поглавља и шездесет и седам глава. Први део књиге посвећен је односима Србије и Аустроугарске од 1903. до 1914. године. Други део говори о супарништву Великих сила и подељеном европском континенту током деценија које су претходиле рату. Коначно, трећи део анализира Јулску кризу 1914. године и улазак Европе у рат. Дакле, сама структура Кларковог дела указује да је Први светски рат доминантно поникао на балканском сукобу.

Кларкови *Месечари...*, и поред његовог великог рада и појединих добро утемељених и луцидних закључака, представљају у значајној мери методолошки неутемељену ревизију историје. Кларк не тврди да постоји ексклузивна одговорност за рат. Пажљив у оцени овог осетљивог питања он кривицу дели међу свим учесницима. Он истина критикује наратив „невиности званичне Србије“, који је наводно руска историографија наметнула европској историографији. Такође, Кларк без веће уверљивости оспорава и поједине домете послератне немачке историографије – пре свега тезе Фрица Фишера о одговорности немачких елита за рат. Иако у књизи не доказује да је осим Драгутина Димитријевића Аписа још неко од високих српских званичника био умешан у Сарајевски атентат и упркос чињеници да наговештава „моралну“, а не и стварну одговорност Србије – Кларк самом одлуком да почетак процеса који су водили ка светском рату постави у 1903. годину и Мајски преврат, јасно говори да је његов став много искључивији и приврженији стереотипима насталим у средњоевропским историографијама после Првог светског рата. Утисак који шири јавност може да добије из читања Кларкове књиге другачији је и мање уравнотежен од оног који следи из научне анализе дела. За разлику од остатка књиге, читава поглавља посвећена Србији и српском питању нису заснована на великом броју минуциозно проучених библиографских јединица. Зачуђујуће је да један

професор Универзитета у Кембриџу за стотинак страница свог дела, кад је реч о једном од најзначајнијих аргумената, користи десетак и то углавном старијих дела посвећених историји Краљевине Србије у XX веку. Каква је то научна ревизија заснована на старим и добро познатим књигама? Одакле то да аутор цитира једног Драгишу Васића или Дедијера, Мекензијеву биографију пуковника Аписа, али му нису позната дела Димитрија Ђорђевића о Царинском рату, Владимира Ђоровића о односима Србије и Аустроугарске у XX веку или дела Андреја Митровића? Неће бити да је наш савременик Митровић – иначе јако уважен широм Европе, посвећен превасходно немачким и аустријским изворима, превођен на немачки и енглески језик и добитник Хердерове награде – у ствари корифеј руске историографије. Као и сваки прави амбициозни и до краја самоуверени историчар, аутор се, без сумње свестан овог недостатка, посветио архивској грађи. На основу напомена извесно је да је користио грађу Министарства иностраних дела. Занимљиво да се не позива на објављену грађу Министарства, која му је несумњиво доступнија, него управо на архивску грађу. На основу цитата у књизи на српском језику јасно је, међутим, да Кларк овај језик не чита и да се није превише трудио да отклони могуће пропусте приликом лектуре. У тумачењу развоја српског националног покрета и супарништва Србије и Аустроугарске крајем XIX и почетком XX века, приметан је недостатак поређења српског национализма са суседним националним покретима. Изостало је и објашњење страних извора и узора српског националног покрета. Приказивање Аустроугарске – која је с агресивном политиком започела после Конференције у Мирцштату, а не после Мајског агентата – као немоћног објекта у српској спољној политици, није засновано на озбиљној критици свих оних аутора у Великој Британији, Француској, Немачкој, САД... који су током протеклих девет деценија сасвим аргументовано тврдили супротно. Историјске аналогije између Краљевине Србије, која је ратовала у Првом светском рату, и Републике Србије/СРЈ, која је ратовала у Босни и Херцеговини, крајње су ненаучне и неумесне. Ако већ покушава да реконструише некаку историјску вертикалу, Кларк би требало да спомене и наслеђе злочина из Првог и Другог светског рата... Како је могуће да постоји историјска вертикала између Краљевине Србије и злочина у Сребреници, а не постоји никаква веза између аустријског имепријално-колонијалног наслеђа и Хитлера? А можда је та веза, управо Србија?

Ауторов покушај да представи српска настојања као нешто посебно и у Европи невиђено, јасно указује или на недовољно познавање теме или на лошу намеру. Тероризам нема исто значење почетком XX и почетком XXI века. Чак су и велике силе имале другачији однос

према овом питању: рецимо, 1905. године, свега девет година пре Сарајевског атентата, белгијски анархиста Едвард Жорис покушао је атентат на османског султана Адбул Хамида. Реч је о првом атентату аутомобилом-бомбом у историји. Атентат није успео, султан је преживео, али је изгинуо велики број цивила. Жорис је коначно, под притиском Великих сила, ослобођен и враћен у своју земљу. Како објаснити чињеницу да је у Краљевини Италији у то време подигнут споменик неуспелом атентатору на цара Франца Јозефа? Велике силе дакле на једног Жориса или Принципа нису гледале исто као данас на Осаму Бин Ладена.

Само поређење 1914. и 1999 (стр. 456) јасно показује Кларкову методолошку површност. Настојања САД да Србији буде одузето Косово није довело до светског рата, али та чињеница показује промену равнотеже снага у Европи, можда, мада не и засигурно, нове глобалне погледе на суверенитет, али свакако не и утемељење за тврдњу да ултиматум Србији из 1914. није задирао у међународно призната права и суверенитет Краљевине Србије, као и да је читава Јулска криза настала због империјалистичких амбиција Русије.

На 417. страни Кларк пише о „политичкој култури са снажним наклоношћу ка краљеубиству у Србији“. Тако су ствари виђене у Берлину. Да ли су Срби једини у то време убијали своје краљеве? Да ли је у XIX веку убијено више српских краљева или председника Сједињених Држава? Од 1815. до 1903. убијена су двојица српских владара, а за то време су као жртве атентата пала тројица председника САД. Шта рећи о Русији, чија је револуционарна омладина свакако била узор сличним покретима балканских народа? Да ли су убиства владара само део традиције опскурних народа, или је реч и о традицијама демократских покрета у тадашњој Европи – сећању на Хермодија и Аристоклеја, убице атинског тиранина Хипарха и на Брута Старијег – који је прогнао последњег римског краља.

Ауторова знања о ранијој историји Срба заснована су на ограниченој литератури. Он не показује да је упознат са развојем историјске науке током протеклих деценија, нити са дебатом која се у научним круговима о томе води. Тако, на страни 21 тврди да Срби нису обраћали пажњу на то да је Душаново царство, које су видели као узор, било „више-етничка средњовековна политија“. А која средњовековна држава то није била? Кларк вероватно није упознат са ранијом и каснијом историјом средњовековне Србије и са природом историјских права која су савременици полагали на Босну, Херцеговину и Јужну Угарску. Босна је, то је данас научно неспорно, била део прве српске средњовековне државе. Цар Душан је ратовао у читавој Босни. Босански великаши одбијали су да владара Србије признају као цара Срба – већ само рашког цара – управо зато што

су две државе биле везане етничким и државним коренима. Краљ Твртко наследио је круну Немањића. Српска политичка елита је 1914. године знала за ове чињенице. Кларк је уверен да Срби славе Видовдан због убиства султана Мурата (стр. 24, стр. 387) – слављени су, међутим, мучеништво и жртва. Српска култура је таква уверења преузела из европске културе.

За Кларкову књигу је мање важно да ли су ови наводи спорни, колико да ли су и колико били познате савременицима. Он их, међутим ослоњен на литературу каква је књига *Срби* британског публицисте Тима Џуде, уопште није узео у обзир. Рецимо, савременици можда нису тачно знали број становника Косова и Македоније, али немачка Хердцова енциклопедија из 1902. признаје српску бројчану предност у тим областима! Одакле Кларк зна да је „тешко претерати“ у придавању значаја утицају Гарашаниновог *Начертанија* на генерације српских политичара и родољуба? Ослања се на литературу стару тридесет и три године (дело Хорста Хазелстајнера), која није посвећена самом *Начертанију*. Наука је до данас доказала да је за *Начертаније* знало мало политичара окупљених око аустрофилског круга Милутина Гарашанина и да оно никада није било основа српске спољне политике – осим делимично и условно у време када је Гарашанин био председник Владе. Прилике у Босни уочи Првог светског рата Кларк такође реконструираше на основу површних дела. Уверење да је у Босни ниво просвећености био нижи „чак него у Србији“ (стр. 75) – где је, узгред, седамдесет година постојао државни образовни систем – открива недовољну обавештеност, али и нелогично размишљање оптерећено дубоким предрасудама. Писање о „цивилизаторској мисији“ и занемаривање аустроугарске репресије у Босни и Херцеговини, ограничавање културних, просветних и непостојање демократских права, говори о савременој интелектуалној рехабилитацији колонијализма.

Режим краља Александра Обреновића 1903. није био аустрофилски, колико год то Кларк на основу елементарне логике претпостављао. Кларк цитира Слободана Јовановића о овој теми, али се не удубљује у његова тумачења. Аустроугарска је управо крајем 19. века водила агресивну политику према Србији. Она је отворено подстицала етничке мржње међу Јужним Словенима, о чему сведоче наслеђе управе барона Куена Хедерварија у Загребу и насилне демонстрације против Срба из 1902. године. Кларк сматра да је Франц Фердинанд убијен зато што је био реформиста и желео да створи словенску државу у оквирима Хабзбуршке монархије (стр. 49). Чудно је да младића који се представљао као Србо-Хрват и Југословен толико раздражи помисао да би Југословени могли добити државу, па макар и у Хабзбуршкој монархији? Невероватно је да

Кларк не узима у обзир крајњу непопуларност Франца Фердинанда широм Аустроугарске – о чему сведочи држање цара Франца Јозефа непосредно по Сарајевском атентату и бројна сведочења, међу којима и оно из пера писца Штефана Цвајга. Ако је већ желео да да права Словенима, да ли то значи да Срби нису Словени, па су њихова права управо укидана уочи Првог светског рата – попут, рецимо, црквено-школске аутономије Срба укинуте 1912. године. Кларк, очигледно, следи каснија домишљања без ослањања на новију историографију. Занимљиво је да Кларк, без било каквог објашњења, наводи сасвим условну оцену историчара Душана Т. Батаковића да је у програму тајне официрске организације „Црна рука“ било елемената протофашизма, а не спомиње залагање за демократију, равноправност полова и слободу штампе припадника организације „Млада Босна“.

Но, Кларкова промишљања о српској кривици јасно говоре о чему је реч. Сам Кларк је пишући у *Уводу* књиге о свом течи, који је учествовао у (бесмисленом и језивом) Првом светском рату, јасно указао на то колико је и данас жива једна стара фрустрација и колико велико колективно и лично оптерећење она и даље представља. Фрустрација бесмисленог ратовања за које су се европске силе припремале током више од две деценије. Ратовања које није завршило столетном светском превлашћу једног од блокова, већ напротив дугорочним опадањем Европе, ступањем САД на светску и европску позорницу, привременим тријумфом тоталитарних идеологија, пропашћу империја, деколонизацијом и коначно страдањем читаве једне европске генерације. Један од начина рационализације и превазилажења историјске трауме и фрустрације садржана је у помирењу бивших непријатеља и релативизацији ранијих погрешака. Кривац по могућству треба да буде мали народ разорене државе и пропалог друштва, чији је језик неразумљив, а имена неизговорива, парија Европе кога су се из разних разлога одрекла „браћа“ и „рођаци“. Баш као што се дивља племена мире палећи лутке демона, тако се и део савремене Европе враћа својој величини реafirмишући старе стереотипе. Парадокс представља чињеница да ови стереотипи помало личе на оне које су гајили аустријски милитаризам и касније немачки нацизам.